

*Погорілець О.Г.,
сmt. Меджибіж Лeticівського р-ну
Хмельницької області*

КАРТИ ГІЙОМА ЛЕВАССЕРА ДЕ БОПЛАНА СЕРЕДИНИ XVII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЙ БИТВИ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ ВОСЕНИ 1648 Р.

В українську історіографію Г. Боплан увійшов як автор «Опису України» та автор карт українських земель. У вітчизняній науковій літературі прийнято вважати, що Г. Бопланові належать такі присвячені зображенням українських земель картографічні праці, як «Генеральна карта України» 1648 р., 1660 р., «Спеціальна карта України» 1650 р., карти нижньої течії Дніпра, вперше опубліковані анонімно 1662 р. в атласі Й. Блау, карта Польщі, репродукована В. Кордтом. Саме цими картами й послуговуються історики – переважно для уточнення тих чи інших тверджень щодо певних подій, для ілюстрування книжок з історії України [1].

Карти України Гійома Левассера де Боплана – це перші твори європейської картографії, присвячені спеціально Україні: на них назву «Україна» «Ukraina» вперше вжито для означення всієї української території «від Московії до Трансільванії». Вони мали великий вплив на розвиток західноєвропейської картографії у другій половині XVII ст. та утвердження назви «Україна» не тільки на мапах Речі Посполитої та Московської держави, а й усій Східній Європи. Це були карти України як особливої та окремої географічної та політичної спільності [2, 118 - 120].

Автор цих карт – француз за походженням, військовий інженер і фортифікатор, котрий перебував на службі у війську польського короля з 1630 по 1647 роки. Розпочавши свою військову кар'єру у Франції, Г. Боплан вимушений у 1630 р. переїхати до Речі Посполитої. Місцем його служби були частини коронного війська під командуванням великого коронного гетьмана Станіслава Конєцьпольського, що дислокувалися в Україні. Як військовий інженер, він займався будівництвом нових та реконструкцією старих фортець. За його проектами споруджено укріплення м. Бара (1631 р.), фортеці в Новому Конєцьполі (Саврань, 1634 р.), Старці (1638 р.), Бродах (1630 – 1635 рр.), разом з Андре дель Аква фортецю – палац у Підгірцях (1635 – 1640 рр.). Окрім будівництва фортець і міських укріплень Г. Боплан постійно вивчав і картографував територію, на якій перебував. Як військовослужбовець коронної армії Г. Боплан був учасником війни 1632 – 1634 рр. між Річчю Посполитою і Московською державою, боїв з татарами і турками у липні та жовтні 1633 р., воєнних приготувань Поль-

щі проти Швеції 1635 р. Крім того, він брав участь у придушенні королівськими військами козацьких повстань під проводом П. Павлюка (1637 р.), Я. Острянина і Д. Гуні (1638 р.), а також у кампанії проти татар взимку 1646 – 1647 рр. Саме останні події і були зображені ним в книзі «Опис України», перше видання якої вийшло в світ в 1650 р.

Проте при дослідженні подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. ці карти практично не використовуються як джерело, яке може ілюструвати перебіг подій того часу, реконструювати ситуацію військових дій та долю населених пунктів, які були у вирі цих подій. Слід зауважити, що Г. Боплан складав карти за власними вимірами всієї зображеної ним території. А те, що на останньому варіанті Спеціальної карти в восьмій секції поміщено напис про перемогу армії короля Яна Казимира над військами Богдана Хмельницького під Берестечком, говорить про те, що Г. Боплан пильно слідкував за подіями, котрі відбувалися на українських землях. Тут було внесено інші зміни в картографічному відтворенні території, на якій відбувалася битва.

З подіями, які відбувалися під час битви під Пилявцями, не так поталанило. Адже, крім архівних документів та загальних описів, ця подія не залишила матеріального сліду в історії. Не збереглося також жодних іконографічних та картографічних матеріалів, які могли зорієнтувати дослідника щодо місця битви. Тим важливішими стають ті документи, які опосередковано надають можливість дослідити історію населеного пункту Пилявці та в кінцевому результаті реконструювати історичну картину подій 1648 р. [3, 75 - 79].

Карти Г. Боплана є інформативним джерелом до вивчення подій того часу. Проте аналіз населених пунктів тієї частини, де в майбутньому розгорнулася Пилявецька кампанія, показує, що Г. Боплан не мав багато часу, щоб детально нанести усі села та гідросистему цієї території. Цим можна пояснити відсутність таких населених пунктів як сучасна Стара Синява, яка була заснована на початку XVI ст. та мала магдебурзькі права, Теофіполя (Чолганського Каменю), Білогір'я (Ляхівців) – містечок з замками та дерев'яними укріпленнями, що часто згадуються в документах того часу. На карті дуже коротко зображено притоку р. Півд. Буг – р. Бужок, яка має протяжність 72 км, не зображено зовсім річок Ікопоть та Іква, які мають протяжність відповідно 45 та 57 км.

Слід зауважити, що в історичній літературі є згадки про те, що у Меджибзькій фортеці на початку XIX ст. в архіві Сенявських збереглися пошматовані від постійного вживання клаптики Бопланових карт. Сенявський, якому належав Меджибзький замок, був активним учасником цієї війни, а його маєтності, в тому числі і Меджибіж із потужною фортецею, не раз переходили то до однієї, то до іншої ворогуючої сторони. [4, 38 - 41]

На «Генеральній карті України» Боплана (Гданськ, 1648 р.; 5-й варіант) (рис.1) «Pilawietz» зображені як містечко (Oppidum), що мало фортецю, проте ніякої річки, навіть поблизу, там не зображено. Зате тут зображено шляхи – «Чорний» і «Кучманський» та можна зорієнтуватися відносно відстаней до Старокостянтинова (Konstantinowe), звідки і рухалося польське військо. В документах того часу цю відстань вказують кілька разів і визначають її в три милі (правда, незрозуміло, яких саме милі – українських (лат. *Milliaria Oecrenica*), польських (лат. *Milliaria Polonica*), германських (лат. *Milliaria Germanica*), галльських (французьких) лье (лат. *Milliaria Gallica*), італійських (лат. *Milliaria Italica*) чи московських (лат. *Leuca Moscovitica*)). Проте сучасна відстань в кілометрах між селами Пилява, Олексіївка, Пилявка та Старокостянтиновим (24 км) надає можливість вирахувати цю милю, що дорівнювала приблизно 8 км. Саме польська миля, яка в XVII - XVIII ст. дорівнювала 7146 м і була тим мірилом, яким користувалися польські учасники походу під Пилявці.

На «Спеціальній карті» Боплана 1650 р. місто (*Civitas*) під назвою «Pilawcze» розташоване неподалік Старокостянтинова (*Constantijnowo*), проте річка тут також не зображена (потрібно відмітити, що і Старокостянтинів, який розміщений між річками Случ та Ікопоть, на карті Боплана позначено лише на р. Случ). На відміну від укріплених міст (*Urbs munita*), на цій карті не показано укріплень містечка, що підтверджується документами того часу, в яких згадується лише «замочок», «курятник» - власність пана Анжея Черненського (шляхтича Черменського) [5, документ 50].

Інформація, розмішена на Спеціальній карті, надала можливість вкнести ясність в усталену легенду щодо заснування Пиляви. Знаменитий указ польського короля Владислава IV від 1640 р. стосувався заснування сучасного села Пилява Вінницької області. Саме воно і позначене на карті як «Pilawy», поблизу містечка Мурафа, де знаходився домініканський конвент, якому було надано право на заснування нового містечка. Зрозуміло, що війна змінила плани, і воно так і залишилося селом [6, 102 - 106].

Що стосується річок, то цікавим є той факт, що учасники тих подій лише раз згадують річку «Ікавку», через яку встигла частина табору перебраться під час маршу під Пилявці: «17 сентября. ... мы в тот же день двинулись против неприятеля. Однако, только успела часть лагеря переправиться через Икавку, как наши разъезды встретились с неприятельскими разъездами [5, документ № 45]. А річку Пилявку як таку, що протікає між ворогуючими сторонами, згадує в своєму листі лише воевода брацлавський Адам Кисіль: «Наблизившись до розташування ворожих військ, ми не знайшли місця, відповідного для влаштування табору. Полкам довелося розміститись на відпочинок там, де вони стояли; воду ж можна було добути тільки в річці Пилявці, що протікала між нами і ворогом. Тричі

наші війська брали і щоразу знову втрачали греблю...» [7, 140]. Чи називали сучасну річку Ікву тоді Пилявкою, чи то була інша річка, залишається загадкою. Пізньою згадкою про р. Пилявка є повідомлення Юхима Сіцінського в описі сучасного села Гнатівці: «ИГНАТОВЦЫ с. – находится в 18 вер. к с.з. от м. Меджибожа... Местность представляет возвышенность, которая служит водоразделом речек Бужка и Пилявки» [8, 448]. Можливо, автор мав на увазі р. Ікву, адже поблизу інших великих річок немає.

В щоденниках учасників битви під Пилявцями, окрім самих Пилявець, згадується лише один населений пункт, під якими відбулася сутичка розвідувальних роз'їздів. Ось як про це пише учасник експедиції: «19 вересня 1648 р. ... Як тільки настала ніч, то вони повтікали з Костянтинова... Ходив роз'їзд його м. пана Зацвіліховського під їхнє (вороже) військо, котре стоїть тільки у трьох милях від нас, чекаючи на татар... Його м. пан Зацвіліховський розбив їх за мою маєтністю Ігнатами п'ятсот, а крім поранених, взяв живцем самих реєстровців п'ятнадцять душ і писаря козацького війська ...» [9, 156 - 157]. Згаданий населений пункт «Ігнати» можна ідентифікувати з сучасним с. Гнатівці (рус. Игнатовцы) Хмельницького району Хмельницької області, або з сучасним селом Гнатки (рус. Игнатки) Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Обидва населених пункти розташовані на ймовірному шляху польських військ від Старокостянтинова до Пилявець: с. Гнатівці – на правому березі р. Іква, с. Гнатки – на лівому. На картах Боплана цих сіл не позначено, але є с. Семереньки (Zemerinky), котре розташоване поблизу «Чорного шляху». Воно і сьогодні знаходиться між селами Гнатівці і Пилявка. Ймовірно, польське військо рухалося «битим» шляхом – «Чорним», тоді зрозуміло, чому польський роз'їзд зустрівся тут із козацьким. В даному варіанті поляки переходили р. «Ікавку» біля сучасного с. Немиринці, де і на сьогоднішній день є міст через цю річку.

Якщо припустити, що польське військо рухалося до Пилявець лівим берегом і сутичка роз'їздів відбувалася під сучасним с. Гнатки, то поруч із Гнатками є с. Вербородинці, яке раніше називалося «Верхні Броди, Верхобродинці», що говорить про наявність в цій місцевості переправи. Саме тут сьогодні проходить автошлях з Старокостянтинова, і саме тут він розділяється на дві дороги, одна з яких веде повз с. Пилявка до містечка Меджибіж, інша – через села Пилява і Олексіївка до містечка Стара Синява.

Дослідивши всі існуючі доступні джерела, в тому числі і картографічні, можна припустити наступне розташування населених пунктів із назвою Пилявці у XVII ст., котрі були розташовані за три милі від Старокостянтинова (Konstantinowe):

Старі Пилявці (Pilawce stare) – сучасне село Пилявка Старосинявського району Хмельницької області;

Нижні Пилявці (Pilawce niżni nad rz. Ikawa) – сучасне села Пилява та Олексіївка Старосинявського району Хмельницької області;

Середні Пилявці (Pilawce srednie) – залишки поселення кінця XVI - першої половини XVII ст. під с. Вишневе Старосинявського району Хмельницької області [6, 102 - 106].

Сучасне село Пилявка в той час було містечком, мало замок, воно знаходилося поблизу старої дороги із Меджибожа до Старокостянтинова. Село домінує над усією територією, його церкву видно за десяток кілометрів, саме тут Юхим Сіцинський описує залишки замчища: «Пилявка. ... Другое городище въ самомъ селе на возвышенномъ месте, близь дома помещика Дорожинского; оно круглой формы; діаметръ его около 200 саж. и окружность 500 саж.; поверхность ровная; обведена рвомъ, длина коего 550 саж.; ширина рва 1 1/2 саж. Въезд съ с. [10, 26]. На північ від села, на правому березі р. Іква, знаходилися торф'яні розробки, в яких у 50-х р. XX ст., за переказами жителів сіл Пилява, Олексіївка та Олександрівка, знаходили зброю, упряж, черепа коней та людей.

Питання локалізації Пилявець середини XVII ст. залишається відкритим. Лише детальне археологічне обстеження населених пунктів, сучасних сіл Пилява, Олексіївна, Пилявка та знаходження місця битви 1648 року надасть можливість встановити на місцевості розташування військових таборів ворогуючих сторін, ставки Богдана Хмельницького, місце битви за греблю та в перспективі створити меморіал «Поле битви під Пилявцями», котрий буде включати ту територію, на котрій проходили військові дії восени 1648 р.

У зверненні Г. Боплана до читачів, доданому до «Опису України», він писав: «Панове, я пропоную Вам карту, складену не за чужими описами і не з чуток. Я склав її сам на основі точних вимірів, здійснених мною в усіх закуточках краю, який вона зображує, що повинно переконати вас як у точності, так і в правдивості моєї розповіді. Обмаль дозвілля, відпущеного мені при виконанні важливих доручень, якими я був зайнятий під час війни у тих краях, примусив мене присвятити не менше восьми років, щоб довести цю працю до досконалості, оскільки я міг трудитися над нею лише принагідно.

Отож, насолоджуйтесь на дозвіллі плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну і рідкісну країну, найбільша частина якої була заселена за мого часу, міста і фортеці, плани я сам накреслив; знайте, що я буду вдячний за вдоволення, яке отримає ваша похвальна цікавість» [2, 124 - 125].

Джерела та література:

1. Вавричин М. Маловідомі карти України Г. Боплана// Історичне картознавство України: Збірник наукових праць. – Львів, 2003. – 516 с.
2. Вавричин М. Гійом Левассер де Боплан картограф України // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – 318 с.
3. Погорілець О.Г. Пилявці на картах Боплана середини XVII ст. // Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно – Східної Волині», присвяченої 365 – річчю Пилявецької битви. – Хмельницький, 2013. – 248 с.
4. Степанков В.С. Меджибіж і його околиці на початковому етапі Національної революції (1648 – перша половина 1649 рр.//Меджибіж: 850 років історії. Матеріали науково – практичної конференції. – Меджибіж, 1995. – 171 с.
5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 - 1654 гг. – Киев, 1965. – 828 с.
6. Погорілець О.Г. До питання локалізації населеного пункту Пилявці середини XVII ст. // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської історико – краєзнавчої науково – практичної конференції, присвяченої 360 – річчю битви під Пилявцями.– Хмельницький, 2008.– 330 с.
7. Історія України в документах і матеріалах. Т. III. (1569 – 1657). Київ, 1941. – 291 с.
8. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква, 2008. – 996 с.
9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. Т. 1 (1648 – 1649 рр.)// упорядник о. Юрій Мицик. Київ. – 2012. - 679 с.
10. Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії. – Кам'янець – Подільський, 2004. – 136 с.